

SZKOŁA GŁÓWNA HANDLOWA W WARSZAWIE
WARSAW SCHOOL OF ECONOMICS

Prof. SGH dr hab. Elżbieta Firlit
Zakład Socjologii
Instytut Filozofii, Socjologii i Socjologii Ekonomicznej
Kolegium Ekonomiczno-Społeczne
Szkoła Główna Handlowa w Warszawie

Warszawa, 27.08.2015

**Recenzja pracy doktorskiej mgr Katarzyny Walczuk
pt. *Postawy i wartości emigrantów z lat osiemdziesiątych w świetle
badań biograficznych* przygotowanej pod kierunkiem naukowym
Prof. SGGW dr hab. Hanny Podedwornej**

Problematyka migracji międzynarodowych była, jest i będzie zjawiskiem absorbującym badaczy wielu dziedzin nauki od geografów poczynając poprzez demografów, socjologów, antropologów, kulturoznawców, politologów, ekonomistów, na specjalistach bezpieczeństwa międzynarodowego kończąc. Od zarania istnienia socjologii jako dyscypliny naukowej, migracje są przedmiotem badań socjologów rozpatrujących je ze względu na ich wielorakie uwarunkowania, złożony procesualny przebieg i skutki zarówno w wymiarze indywidualnym, grup społecznych oraz całych społeczeństw. Socjologia jako nauka empiryczna zawsze poszukiwała adekwatnych metod badawczych do eksploracji i diagnozowania różnych zjawisk społecznych, w tym zjawiska migracji międzynarodowych. Na pewnym etapie rozwoju tych poszukiwań, za sprawą wybitnego polskiego socjologa Floriana Znanieckiego, odkryto znaczenie w eksploracji procesów migracyjnych specyficznej kategorii źródeł informacji – dokumentów osobistych oraz zastosowano na wielką skalę w badaniach migracji transnarodowych metodę biograficzną. Po prawie 100 latach od pierwszego wydania w USA pięciu tomów wiekopomnej publikacji *The polish peasant in Europe and America. Monograph of an immigrant group* (wydano w latach 1918-1920 w Bostonie przez: Richard G. Badger, The Gorham Press) metoda biograficzna nadal należy do kanonu socjologicznych metod badawczych i jest stosunkowo często stosowana w badaniach procesów migracyjnych, szczególnie w ich wymiarze subiektywnym. Pewien wariant metody biograficznej znajdujemy w szerokim nurcie badawczym zwanym (za tradycją amerykańską) paradygmatem interpretatywnym. Metoda biograficzna jest obecnie stosowana do analizy biografii, autobiografii, pamiętników, listów prywatnych, a także do treści pozyskanych różnymi odmianami wywiadów swobodnych (nagrywane i transkrybowane „historie życia”, „historie mówione”, „wywiady narracyjne”, „wywiady biograficzne”). Na poziomie analizy materiału biograficznego stosuje się podejście rozumiejące bazujące na klasycznej dyrektywie metodologicznej współczynnika humanistycznego i uwzględnia się klasyczne

w socjologii kategorie analityczne jak postawy, wartości, więzi społeczne, tożsamość indywidualna i kolektywna. Od jakiegoś czasu do tych klasycznych kategorii używanych w trakcie analiz materiałów biograficznych, wykorzystywanych w badaniu procesów migracyjnych, włączono również kategorie opatrzone nośnymi obecnie nazwami jak „strategia/ie migranta”, „profil migranta” „ścieżki kariery na rynku pracy”, „kapitał społeczny”, „sieci migracyjne”. W ten metodologicznie i poznawczo zasadny nurt badań procesów migracyjnych wpisuje się recenzowana praca doktorska Pani mgr Katarzyny Walczuk

1. Przedmiot pracy, metoda badawcza i wykorzystane źródła

Przedmiotem badań, będących podstawą dysertacji Pani mgr Walczuk, są przemiany postaw i wartości polskich emigrantów z lat 80' XX wieku, którzy wyemigrowali do Niemiec, Kanady i Australii. W tytule pracy *Postawy i wartości emigrantów z lat osiemdziesiątych w świetle badań biograficznych* nie ma odniesienia do narodowości emigrantów i takie sformułowanie może sugerować, że Autorka zajmuje się wszelkimi emigrantami „z lat osiemdziesiątych”.

Cel podjętych badań został w pracy określony jako „rekonstrukcja systemów wartości i postaw migrantów z perspektywy socjologicznej” (s. 87), a na str.6 i 88 jako „rekonstrukcja zmian postaw i wartości opisywanych w pamiętnikach emigrantów”. Za dodatkowe cele badawcze (Autorka nazywa je „pomocniczymi”) przyjęto - w wyniku indukcyjnej analizy materiału empirycznego - charakterystykę badanej zbiorowości migrantów według czterech kategorii, a mianowicie:

- „aktualna pozycja społeczna emigranta,
- typologia relacji społecznych autorów pamiętników,
- analiza wpływu kultury obcej na życie rodzinne emigrantów,
- analiza przebiegu kariery zawodowej – uwarunkowania kulturowo-społeczne.” (s.90-91) oraz s. 7.

Autorka sformułowała trzy centralne pytania badawcze:

1. „czy istnieje wspólny dla emigrantów z analizowanych krajów wspólny wzór postaw?
2. w jakim zakresie kraj emigracji modyfikuje wartości przyjmowane przez migrantów?
3. na ile rynek pracy krajów emigracji sprzyja awansowi zawodowemu migrantów?” (pytania wymieniono na s.7 oraz s. 91)

Główna metoda badawcza, jaką autorka posługuje się w swoich badaniach, to metoda biograficzna. Źródłami, do których zastosowała tę metodę są pamiętniki emigrantów pochodzące z konkursu pt. *Pamiętniki Emigrantów* ogłoszonego przez tygodnik „Polityka” 19 marca oraz 16 kwietnia 2005 r. Jako końcowy termin nadsyłania pamiętników organizatorzy konkursu wyznaczili datę 30.06.2005 roku („Załącznik nr 3” w aneksie pracy). Mgr K. Walczuk informuje, że uzyskała dostęp do 172 pamiętników z tego konkursu, zaś do „szczegółowej analizy celowo wybrano pamiętniki pochodzące z trzech krajów wychodźstwa – Kanady, Australii i Niemiec” (s. 104). Wybór takich właśnie krajów docelowych dla polskich emigrantów z lat 80' Autorka uzasadniła następująco: *Wybór pamiętników nadesłanych z Australii i Kanady do dalszej analizy był podyktowany faktem, że są to kraje, do których od dawna emigrowali Polacy. Powstało też wiele publikacji opisujących życie Polaków w tych krajach. Cennym i uzasadnionym poznawczo będzie więc przedstawienie subiektywnej perspektywy samych piszących. Mając na uwadze popularność badań nad Polonią w USA autorka postanowiła nie uwzględniać w niniejszej pracy pamiętników z USA, koncentrując uwagę na autorach z Kanady. Ażeby uzyskać interesujący porównawczo odmienny przykład kontekstu społecznego, jako drugi kraj wybrano Australię. Polacy w Australii stanowią o wiele mniejszą grupę niż polonia kanadyjska, jednakże nie mniej interesującą dla badań socjologicznych. Perspektywa zaoceaniczna skonfrontowana*

została z perspektywą europejską, reprezentowaną w pamiętnikach Polaków, którzy zdecydowali się na bliską emigrację do Niemiec. Historia emigracji Polaków do Niemiec to w porównaniu z innymi emigracjami złożony proces, który w zależności od fali migracji przybierał formy bardziej lub mniej przyjazne migrantom. Zbiór pamiętników nadesłanych z Niemiec jest drugim co do wielkości (36) po Stanach Zjednoczonych (41), co uzasadnia dokonany wybór. Dodatkowym argumentem na rzecz takiej decyzji jest także różnorodność i wielość zamieszczonych w niemieckich pamiętnikach opisów (s.104-105). Zacytowana obszerna wypowiedź Doktorantki ukazuje Jej sposób argumentacji celowego doboru materiału źródłowego pochodzącego od Polaków-imigrantów, żyjących od co najmniej 20 lat (pamiętnik pisany na konkurs w 2005 r., zaś ostatni rok emigracji z Polski mieszczący się w wyznaczonym w próbie badawczej przedziale to rok 1989) w zupełnie odmiennych kontekstach społeczno-kulturowych. W tej różnorodności obiektywnych warunków życia w trzech odmiennych krajach Pani mgr Walczuk zamierza poszukiwać odpowiedzi na jedno z trzech przytoczonych wyżej pytań badawczych dotyczące „wspólnego dla emigrantów z analizowanych krajów wzoru postaw”. Są to – w zamierzeniu Doktorantki - wzory postaw wobec „wybranych struktur nowego społeczeństwa”. Zalicza do nich „sąsiedztwo, parafię, współpracowników i sferę pracy. Wzory postaw będą analizowane i odnoszone do kapitału społecznego i kulturowego migrantów, które reprezentuje rodzina, tradycje, zwyczaje.” (s.90). Przyjęta w pracy procedura badawcza (koncepcja badań, cel, źródła, metoda) jest zasadna. Pewna niejasność (i tym samym moja prośba o doprecyzowanie) dotyczy faktycznej ilości pamiętników, które zostały poddane analizie. W tabeli nr 1 na str.105 Autorka zestawiała 172 pamiętniki nadesłane w 2005 r. na konkurs, z których 36 pochodzi od Polaków z Niemiec, 15 – od polskich imigrantów w Kanadzie, 12 – od polskich imigrantów w Australii. Na stronie 106 podaje, że „do szczegółowej analizy wybrano pamiętniki emigrantów, którzy wyjechali z Polski w latach 1980-1989” (jest to zgodne z tytułem pracy wskazującym na „emigrantów z lat osiemdziesiątych”) i tę informację doprecyzowuje na stronie 110 podając, że „w analizowanym materiale znalazło się 63 pamiętniki (łącznie z Kanady, Niemiec i Australii”. Lecz na kolejnej stronie dysertacji Autorka pisze, że „w zgromadzonym materiale badawczym znalazły się również osoby decydujące się na opuszczenie Polski w okresie transformacji. Są to jednostki udające się na emigrację w 1990 roku i później, czyli po wprowadzeniu w Polsce przemian ustrojowych.” (s.111). Z kolei na s.113 zamieściła tabelę (pomijam tu uwagę dotyczącą graficznej strony tabeli), z której wynika, że spośród autorów pamiętników objętych badaniami Doktorantki w okresie lat 80’ wyjechało łącznie 32 osoby, w tym 19 osób do Niemiec, 8 – do Kanady, 5 – do Australii. Rodzi się zatem zasadne pytanie zarówno o ilość włączonych do analizy biograficznej pamiętników, jak i – znacznie ważniejsze - o jednorodność tego zbioru ze względu na okres wyjazdu z Polski, czyli lata 80’, które są przecież fundamentalnym wyznacznikiem zawartym w tytule recenzowanej pracy.

Przyjęta w pracy procedura badawcza została dobrze osadzona na szerokim tle charakterystyki zastosowania metody biograficznej w socjologii, w tym ze szczególnym rozbudowaniem współczesnych kierunków badań biograficznych. Autorka szczegółowo opisała również dorobek wielu polskich instytucji zajmujących się gromadzeniem i archiwizowaniem dokumentów osobistych, w tym szczególnie dużo miejsca poświęciła akademickim ośrodkom naukowym. To ważny wątek tego doktoratu pokazujący z jednej strony rangę tego typu źródeł informacji w warsztacie badawczym nauk społecznych, z drugiej zaś uzmysławiający zaangażowanie wielu podmiotów w gromadzenie różnorodnych dokumentów osobistych i tym samym chroniących pamięć o przeszłości ludzi, i instytucji. Warto również podkreślić, że Autorka podjęła próbę usytuowania przedmiotu swojej pracy na szerszym tle socjologicznych badań nad migracjami wykazując tym samym znajomość literatury przedmiotu. Zmierzyła się również z niełatwym i wielowymiarowym zagadnieniem charakterystyki kilku „fal emigracji” z Polski w drugiej połowie XX wieku i na ich tle zarysowała specyfikę „emigracji lat osiemdziesiątych”. Uwzględnienie w pracy tych zróżnicowanych wątków związanych z procesem emigracji, odwołanie się do licznej

literatury przedmiotu wskazuje na przygotowanie merytoryczne i metodologiczne mgr Katarzyny Walczuk.

2. Omówienie układu i zawartości merytorycznej pracy, uwagi i polemiki

Praca licząca 240 stron składa się z 6 rozdziałów, Wstępu i Zakończenia, a także Aneksu zawierającego trzy załączniki źródłowe (1. Ośrodki współpracujące w ramach Sieci Badaczy Migracji – wersja z dnia 7.02.2012; 2. Odezwa Instytutu Gospodarstwa Społecznego z 1936 roku (miesiące : marzec, kwiecień, maj) w sprawie konkursu na pamiątnik emigranta we Francji, Ameryce Południowej, w Kanadzie, w Stanach Zjednoczonych; 3. Treść ogłoszenia Konkursu na pamiątniki polskich emigrantów z 2005 roku sygnowanego przez Redakcję Tygodnika *Polityka* oraz *Polish Daily News* i *Polisch Monthly Magazine*). Praca zawiera dość obszerną bibliografię, w której wykazano 126 pozycji z literatury przedmiotu(w tym 5 anglojęzycznych), 22 źródła internetowe i 2 pozycje sklasyfikowane jako „Źródła pierwotne”. W pracy zamieszczono 9 tabel i 3 wykresy jednak nie sporządzono ich spisu w końcowej części pracy, co moim zdaniem jest uchybieniem formalnych wymogów pracy.

We **Wstępie** (s.6-10) Autorka określiła cel pracy i omówiła zawartość poszczególnych rozdziałów. W rozdziale pierwszym **Perspektywa teoretyczna: metoda biograficzna w socjologii** (s. 11-49) przedstawiła specyfikę metody biograficznej z perspektywy socjologii interpretatywnej, tradycje badań biograficznych a wśród nich wkład polskich uczonych w powstanie i rozwój tych badań. W dalszej kolejności Doktorantka omawia zarzuty wysuwane pod adresem metody biograficznej przez przedstawicieli innych nurtów badawczych a także sygnalizuje spory interpretacyjne w gronie zwolenników metody biograficznej. Przechodząc do współczesnych nurtów w socjologicznych badaniach jakościowych stosujących również metodę biograficzną prezentuje wkład socjologów amerykańskich (Anselma L. Straussa i Normana Denzina), niemieckich (szczególnie Fritza Schütze) oraz francuskich (Daniel Beraux). W końcowej części rozdziału przedstawia wybrane badania biograficzne we współczesnej socjologii polskiej zawiązując cytowane przykłady do okresu 1990-2012. W omawianym rozdziale Autorka zamieściła również charakterystykę *Głównych ośrodków badań nad dokumentami osobistymi w Polsce* i jest to fragment istotny w pracy (na co zwróciłam już uwagę w poprzednim akapicie recenzji), jednak jego zamieszczenie w tej części rozdziału nie wydaje się zbyt trafne.

Rozdział drugi zatytułowano **Emigracja jako przedmiot badań socjologii** (s. 50-65) i znajdujemy w nim szerokie odwołanie się do literatury przedmiotu, na bazie której Autorka wyróżnia paradygmaty badawcze stosowane w badaniach nad migracjami, wyjaśnia pojęcia związane z procesami migracyjnymi (migracja, emigracja, imigracja, reemigracja, repatriacja), omawia „fale migracji” w Polsce w drugiej połowie XX wieku. W tym ostatnim wątku Doktorantka omawia *de facto* trzy okresy procesów emigracji zagranicznych – lata 50’, lata 60-70 oraz lata 80’. (s. 56-59). Zaprezentowane omówienie jest dość pobieżne, a szczególnym deficytem jest zupełne pominięcie wydarzeń polityczno-społecznych w roku 1968 i ich konsekwencji w postaci tzw. „emigracji pomarcowej”. Jako uchybienie formalne uważam włączenie do podrozdziału zatytułowanego *Pojęcie migracji, fale migracji w drugiej połowie XX wieku* wątku dotyczącego ważnych stanowisk teoretyczno-metodologicznych w badaniach nad migracjami (s. 60-63), w tym znaczącej koncepcji Everetta Lee (powstałej w wyraźnym nawiązaniu do demograficznych praw migracji E. Ravensteina) akcentującej, że migracje są efektem współwystępowania czynników przyciągających (ang. *pull*) i wypychających (ang. *push*). Aby zachować logikę wywodu fragment ten powinien – moim zdaniem - znaleźć się w podrozdziale następnym (2.2.) i również w tym podrozdziale należało wyjaśnić teorię dualnego rynku pracy, o której Autorka wspomina na stronie 83.

W rozdziale trzecim Autorka zawarła **Zagadnienia metodologiczne rozprawy** (s.86-126) i zgodnie z klasycznymi wymaganiami wobec zawartości takiego rozdziału określiła przedmiot i cel swojej pracy oraz pytania badawcze (stosowne cytaty przytoczyłam we wcześniejszym fragmencie recenzji). W czwartym akapicie rozdziału Autorka przeprowadza charakterystykę materiałów źródłowych, z których korzystała w pracy i – jak już wyżej

zaznaczyłam – brakuje tutaj jednoznacznej informacji o liczbie pamiętników włączonych do ostatecznej analizy oraz o tym, czy wszyscy autorzy analizowanych pamiętników rekrutują się z emigracji lat osiemdziesiątych.

Kolejne trzy rozdziały dysertacji są efektem autorskich analiz materiałów źródłowych będących empiryczną podstawą przeprowadzonych badań. Są to interesujące poznawczo rozdziały, bogato zilustrowane cytatami z analizowanych pamiętników i zawierające wiele szczegółowych konkluzji. Zawartość tych rozdziałów odpowiada szczegółowej konceptualizacji problemu przedstawionej w rozdziale trzecim i tę spójność założonej koncepcji z analizą i prezentacją materiału empirycznego uważam za cenną, i godną podkreślenia. I tak rozdział IV *Adaptacja do nowego społeczeństwa w świetle pamiętników* (s.127-156) skomponowano w pięciu sekwencjach: 1. *Tło historyczne wyjazdu: kontekst Polski w perspektywie Australii, Kanady i Niemiec*, 2. *Znajomość języka obcego a proces adaptacji*, 3. *Polak na obczyźnie – wzory adaptacji w obcym kraju*, 4. *Miejsce i warunki zamieszkania emigrantów*, 5. *Znaczący inni w kraju emigracji*. Na bazie przeprowadzonych analiz Autorka formuje wiele wniosków, poczynając od konkluzji mówiącej o niemożności jednoznacznego wskazania głównej przyczyny wyjazdu z Polski – „Generalnie pamiętnikarze w swoich zapiskach wskazują zespół motywów, i tak przeplatają się czynniki polityczno-ekonomiczno-kulturowe” (s. 132). W kontekście tej konkluzji ważnym jest pytanie o rolę czynników politycznych – czy w analizowanych pamiętnikach znajdują się bezpośrednio odniesienia do wprowadzonego w Polsce stanu wojennego (w 1981r.) i czy związana z nim opresja wobec obywateli była czynnikiem skłaniającym do emigracji?

Kolejna ze sformułowanych konstatacji dotyczy znaczenia kompetencji językowych osób emigrujących z Polski w ich codziennym życiu w kraju docelowym. Okazuje się, że autorami analizowanych pamiętników są w większości osoby z wyższym wykształceniem dla których „język obcy nie jest największą trudnością, z jaką przyszło im się zmierzyć.” (s. 137), jednak dobra znajomość języka jest wartością „nie tylko ułatwiającą wykonywanie czynności dnia powszechnego, ale również sytuuje w konkretnym miejscu struktury społecznej jako emigranta. Doskonalsze umiejętności językowe i praca nad akcentem sprzyjają większym możliwościom zawodowym i nawiązywaniu korzystnych kontaktów.” (s. 137). Pisząc o kompetencjach językowych polskich emigrantów Doktorantka zwraca również uwagę na istotny fakt kultywowania na obczyźnie znajomości języka polskiego jako znaczącego elementu tożsamości narodowej, a także na przypadki dyskryminacji ze względu na język. Cały podrozdział dotyczący tej kwestii uważam za interesujący i płodny poznawczo.

Kolejny podrozdział dotyczy wzorów adaptacji Polaków na obczyźnie. Jako zaplecze teoretyczne Doktorantka wykorzystuje koncepcję Roberta K. Mertonia dotyczącą typów indywidualnego przystosowania się jednostek do wartości kulturowych danego społeczeństwa. Jest to interesująca propozycja, aczkolwiek skłania do polemiki (i mam nadzieję na jej kontynuację w trakcie obrony). Zgodnie z intencjami Mertona typologia sposobów przystosowania odnosiła się „nie do osobowości, ale do ról społecznych pełnionych w określonych rodzajach sytuacji” i – jak czytamy dalej w jego książce – dotyczyła przede wszystkim szeroko rozumianej działalności ekonomicznej w „rywalizującym amerykańskim społeczeństwie, w którym bogactwo stało się symbolem”, w którym widoczny jest rozdzźwięk pomiędzy kulturowo wyznaczonymi celami sukcesu a zinstytucjonalizowanymi środkami (sposobami) osiągnięcia tych celów (zob. R.K.Merton,1982:202-204). Wydaje się, że polscy emigranci po przybyciu do obcego kraju z odmienną kulturą (Kanada, Australia, a nawet pobliskie Niemcy) bardzo często nie znali obowiązujących tam kulturowych celów i - z racji swojego statusu oraz ról jakie przyszło im pełnić (np. ról zawodowych znacznie poniżej swoich kompetencji) – nie mieli wręcz dostępu i często zwyczajnie nie wiedzieli (szczególnie w okresie adaptacji) jakie są „zinstytucjonalizowane środki” osiągnięcia celów dominujących w danej kulturze. Świadczy o tym treść wielu cytatów, jakie Doktorantka przytacza z analizowanych pamiętników (np. na str. 178,-179.).

Z kolejnego fragmentu omawianego rozdziału dowiadujemy się o warunkach mieszkaniowych zarówno w drodze do kraju docelowego, jak i już po przybyciu. Tu

szczególnie ważny wydaje mi się watek „obozów przejściowych”, „ośrodków dla azylantów”, w których przebywali Polacy. Niewielka ilość miejsca (s. 148-149), jaką Doktorantka poświęciła na omówienie tego etapu emigracyjnej tułaczki Polaków, rodzi poczucie niedosytu.

Za interesujący koncepcyjnie i poznawczo uważam podrozdział „Znaczący inni w kraju emigracji”. Klasyczny termin, autorstwa G.H.Meada, jest bardzo użytecznym narzędziem porządkowania wielości osób, z jakimi zetknęli się emigranci w drodze na obczyznę i w trakcie pobytu na emigracji. W przeanalizowanym materiale pamiętnikarskim Doktorantka wyodrębniła „trzy główne grupy” (s.153) znaczących innych:

- *bliscy lub dalecy krewni oraz rodzina, generalnie osoby polskiego pochodzenia, które miały ułatwić adaptację nowym emigrantom (s.153)*
- *przypadkowo poznane, nieznanie wcześniej osoby, które epizodycznie wpłynęły na postępowanie emigranta, lub relacja z którymi przerodził się w długą znajomość (s.154)*
- *nowo poznani Polacy będący aktywnymi członkami polonii, szczególnie w Australii i Kanadzie, bądź też Polacy stroniący od swoich korzeni np. w Niemczech (s.154).*

Wyróżnione przez Doktorantkę „grupy” są bardzo pojemne i wewnętrznie niejednorodne - np. aktywni członkowie Polonii i Polacy dystansujący się od polskości; osoby o epizodycznym wpływie na losy emigranta i – w tej samej grupie - osoby stające się długotrwałymi znajomymi. Trudno mi dociec czym kierowała się P. mgr Walczuk tworząc tak niespójne wewnętrznie kategorie „znaczących innych” .

Piąty rozdział *Procesy integracyjne w Kanadzie, Australii i Niemczech* (s.157-192) ukazuje proces integracji w trzech krajach przez pryzmat środowiska rodzinnego i pracy zarobkowej oraz poprzez relacje z członkami lokalnej społeczności (sąsiedztwo, parafia, organizacje polonijne), a także nowe więzi społeczne nawiązane w środowisku pracy. Omawiając proces integracji migranta Doktorantka uwzględnia ustalenia literatury przedmiotu, zgodnie z którymi analizę tego procesu można prowadzić z trzech perspektyw: doświadczeń migranta, relacji zachodzących między migrantem a różnymi segmentami (grupami, zbiorowościami) społeczeństwa, z perspektywy administracyjno-prawnej kraju przyjmującego i jego polityki wobec migrantów. Odwołując się do licznych cytatów z analizowanych pamiętników w interesujący sposób przedstawia życie rodzinne polskich emigrantów uwypuklając różnicę losów pomiędzy tymi, którzy wyemigrowali razem z rodziną i tymi, którzy wyjechali w pojedynkę. Więzi społeczne poza środowiskiem rodzinnym Autorka opisała na przykładach relacji z sąsiadami (interesujący przykład niechęci Niemców do polskich emigrantów) oraz ze wspólnotą religijną pełniącą w środowisku imigrantów nie tylko funkcje stricte religijne ale również rozbudowane funkcje ekstensywne. Sporo miejsca w rozdziale poświęcono pracy zarobkowej, nawiązywanym w jej trakcie kontaktom, poczuciu degradacji zawodowej, regułom obowiązującym polskiego migranta na rynku pracy w poszczególnych krajach. Ten blok zagadnień mgr K. Walczuk obejmuje ogólną nazwą „elementy nowej biografii migracyjnej”(s.172-178) i zalicza do nich „ścieżki kształcenia i zjawisko deprecjacji kwalifikacji”. W tym obszernym rozdziale jedynie część końcowa, nazwana *Typowe wzory karier zawodowych emigrantów*, budzi moje drobne zastrzeżenia. Autorka omawia tu trzy biografie zawodowe migrantów – Sabina mieszkająca w Niemczech, Bernard (Kanada) i Renata (Australia). Z wywodu Doktorantki nie sposób ustalić jakie kryteria przesądziły o wyborze tych indywidualnych przypadków i uznaniu ich za „typowe”. Bowiem Doktorantka stosuje kilka różnych określeń przy ogólnej charakterystyce tych przypadków: wzory, typy, modele, obrazy. Z jednej strony piszę, że są to „trzy holistyczne wzory karier opisane przez emigrantów”, że wybiera „typowe historie”, a równocześnie podkreśla, że „podane miejsce emigracji nie wskazuje, że opisywany typ kariery jest swoisty dla tego społeczeństwa (Niemcy, Kanada, Australia). Wybrane obrazy postaw są odzwierciedleniem tendencyjnego postępowania w analizie całego zbioru pamiętników. Są to modele wybrane ze względu na obszerność opisu i wielość informacji dotyczących ścieżki pracowniczej. Należy traktować je jako trzy obrazy odzwierciedlające główne strategie zawodowego postępowania emigrantów w analizowanym materiale

badawczym.” (s. 186). Zatem – na czym polega „typowość” omówionych obszernie trzech przykładów?

Ostatni rozdział pracy zatytułowano *Wrastanie w kulturę nowych społeczeństw* (s.193-219) i Autorka koncentruje się w nim na zagadnieniu akulturacji polskich emigrantów z lat 80' w Niemczech, Kanadzie i Australii. Proces akulturacji przedstawia w trzech wymiarach. Rozpoczyna od wymiaru rodzinnego, w którym analizuje zarówno sytuację rodzinną emigranta i kultywowanie w niej polskości (posługiwanie się w domu językiem polskim, posyłanie dzieci do polskiej szkoły), jak i jego relacje z krewnymi pozostałymi w ojczyźnie (korespondencja, wysyłanie paczek z różnymi artykułami, zapraszanie krewnych, udzielanie im gościny a również i pomocy jeśli zdecydowali się przyjechać na dłużej). Wymiar drugi, nazwany przez Doktorankę „kulturowo-społecznym” to kultywowanie w życiu na obczyźnie polskich obyczajów i zwyczajów związanych zarówno z życiem codziennym, jak i z obchodzeniem świąt w tym szczególnie zachowanie polskich tradycji związanych ze Świątami Bożego Narodzenia. Przeprowadzona analiza materiału źródłowego i formułowane na jego podstawie wnioski dotyczące tych dwóch wymiarów procesu akulturacji nie budzą żadnych zastrzeżeń. Natomiast polemicznie odniosę się do sposobu zaprezentowania trzeciego z omówionych w pracy wymiaru procesu akulturacji. Pani mgr Walczuk określiła go jako „jednostkowy” mając na uwadze *de facto* narodową autoidentyfikację jednostki i przemiany w indywidualnej tożsamości migranta pod wpływem kultury kraju osiedlenia. Analizując ten wymiar Autorka odwołuje się do zaczerpniętej od Antoniny Kłoskowskiej koncepcji „walencji kulturowej” i ten zabieg jest jak najbardziej zasadny. Natomiast dalej konstruuje własną typologię postaw emigrantów, jakie – wedle jej analiz – można wyodrębnić w procesie przemian tożsamości emigranta. Posługuje się przy tym niezręcznym terminem „postawa tożsamościowa”(s.208) i tym samym zmusza recenzenta do elementarnej uwagi na temat relacji pomiędzy postawą (postawami) a tożsamością indywidualną – to właśnie w określonych postawach wobec istotnych dla jednostki wartości wyraża się jej tożsamość i w klasycznych badaniach tożsamości jej „wskaźnikami” są właśnie postawy. Nie sposób zatem zgodzić się z określeniem „postawa tożsamościowa”, tym bardziej, że w dalszej części wywodu Doktorantki czytamy: „Dążąc do określenia własnej postawy tożsamościowej emigranci podają różnorodne odpowiedzi. Poniżej określone zostały modelowe postawy oparte na najczęściej formułowanych subiektywnych opiniach pamiętnikarzy względem siebie.” (s.208). Być może zawiniła tu niezręczność stylistyczna Autorki i być może coś innego chciała wyrazić. Z recenzenckiego obowiązku proszę o doprecyzowanie co w Pani rozumieniu oznacza termin „postawa tożsamościowa”, co oznacza pojęcie „modelowe postawy” (w innych partiach tekstu używa Pani określenia „typowe postawy” -np. s. 211) oraz jaka jest relacja pomiędzy postawami jednostki a wyrażanymi przez nią opiniami? Czy używając sformułowania „subiektywne opinie pamiętnikarzy względem siebie” Autorka ma na uwadze autodefinicję (samookreślenie) i autoocenę ze względu na przestrzeganie bądź nieprzestrzeganie pewnych norm i wartości zinternalizowanych w Polsce? Wracając do wspomnianej wyżej autorskiej konstrukcji rodzajów postaw, poprzez które Autorka opisuje przemiany tożsamości indywidualnej autorów analizowanych pamiętników, to wymienia cztery rodzaje postaw, które nazywa następująco: *postawa swoista, postawa dwoista, postawa złożona, postawa wyparta*. Szczegółowe opisy tak nazwanych postaw, ilustrowane przytaczaniem licznych cytatów z analizowanych pamiętników zawarto na stronach 208-215. Szanując autorską inwencję, jednak zachęciłabym Autorkę do ponownego przemyślenia trafności językowej i merytorycznej poszczególnych określeń w tej autorskiej typologii. Końcowa część ostatniego rozdziału to fragment zatytułowany *Dylematy powrotu - kontekst Niemiec, Kanady i Australii*. Znajdujemy w nim opis rozterek i rozważań polskich emigrantów nad ewentualnym powrotem z emigracji do ojczyzny. Do głównych motywów ewentualnego powrotu do Polski Doktorantka zalicza tęsknotę, natomiast o pozostaniu na emigracji przesądzają „dorobek zawodowy, czyli doświadczenie i zdobyte kwalifikacje”(s. 216), względ na dzieci urodzone już na emigracji, a także „w pełni udana integracja i postępujące zakorzenienie”(s.216.). Z cytowanych pamiętników wynika również, że wielu

emigrantów marzy o powrocie do ojczyzny, wielu planuje powrót na starość i deklaruje chęć bycia pochowanym w polskiej ziemi.

Recenzowaną dysertację zamyka *Zakończenie* (s. 220-223), w którym Doktorantka syntetycznie prezentuje główne wnioski płynące z analizy pamiętników polskich emigrantów.

3. Ocena struktury pracy

Oceniając całą pracę z punktu widzenia jej struktury stwierdzam generalnie jej dobrą konstrukcję i zachowanie logiki wyvodu wymaganego w pracy naukowo-badawczej. Zasadnicze rozdziały empiryczne (IV, V, VI) zostały poprzedzone analizami niezbędnych problemów teoretycznych i metodologicznych dających podstawę do jakościowej analizy pamiętników polskich emigrantów, którzy wyjechali z Polski w newralgicznej dekadzie lat 80' XX wieku.

4. Ocena merytoryczna pracy

Dokonując oceny merytorycznej pracy mgr K. Walczuk należy przede wszystkim podkreślić, że dobrze sprecyzowała i uzasadniła potrzebę zbadania podjętego problemu. Poza tym przeprowadzone badania odpowiadają w pełni zasadom metody naukowej, objęły bowiem wszystkie jej składniki (etapy), co jest podstawową płaszczyzną oceny tego rodzaju prac. Pozwalam sobie także stwierdzić, że przyjęta metoda przeprowadzenia badań i analizy została dobrana adekwatnie do potrzeb i możliwości, a wniesiony nakład pracy w proces badawczy i analityczny został spożytkowany właściwie. Szczegółowe uwagi i zastrzeżenia jakie sformułowałam wyżej do fragmentów poszczególnych rozdziałów nie umniejszają mojej pozytywnej oceny merytorycznej całej pracy Podjęta przeze mnie w kilku miejscach recenzji polemika z Autorką (odnośnie zasadności implementacji koncepcji R.K.Mertona do analizowania sposobów przystosowania się Polaków do życia w obcym kraju, odnośnie poprawności klasyfikacji „znaczących innych” oraz w odniesieniu do relacji pomiędzy takimi kategoriami analitycznymi jak postawa i tożsamość, a także typologii postaw) mieści się w ramach dyskusji naturalnej dla naukowych dociekań. Również usterki formalne, na które wskazywałam, nie są na tyle znaczące aby zmienić moją generalnie pozytywną ocenę. Na koniec pragnę podkreślić zaangażowanie Doktorantki w problematykę, którą uczyniła przedmiotem swojej dysertacji. To zaangażowanie, połączone z wyczuwalną w trakcie lektury sympatią Autorki do analizowanych losów ludzkich, nie zaburzyło standardów obiektywizmu wymaganych w pracach naukowych. Można zatem zasadnie stwierdzić, że rozprawa potwierdza umiejętność Pani mgr K. Walczuk samodzielnego prowadzenia pracy naukowej.

5. Wnioski końcowe

Reasumując poszczególne części oceny przedłożonej do recenzji pracy doktorskiej autorstwa mgr Katarzyny Walczuk pt. „Postawy i wartości emigrantów z lat osiemdziesiątych w świetle badań biograficznych” stwierdzam, że spełnia ona warunki stawiane pracom doktorskim w art. 13 Ustawy z dnia 14 marca 2003 r. *O stopniach i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz.U. Nr 65, poz. 595) oraz wnoszę o jej przyjęcie i dopuszczenie do publicznej obrony.

